

กระบวนการสอนสร้างอนาคตร่วมกัน (Future Search Conference Teaching Process)

สนธิ สัตโยภาส*

กระบวนการสอนสร้างอนาคตร่วมกัน (Future Search Conference Teaching Process: F.S.C Teaching Process) เป็นกระบวนการเรียนการสอนที่สนธิสัตโยภาส (2544) พัฒนาขึ้นใช้ในวงการศึกษาไทย โดยได้แนวคิดมาจากกระบวนการมีส่วนร่วมสร้างอนาคตร่วมกัน (Future Search Conference: F.S.C) ซึ่งเป็นเทคนิคการประชุมเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมที่พัฒนามาจากหลักจิตวิทยาทางสังคม ภาครัฐกิจในอังกฤษและสหรัฐอเมริกาพัฒนา

เทคนิคดังกล่าวมาตลอดระยะเวลา 20 ปีเศษ องค์กรอื่นๆ นอกภาครัฐกิจในประเทศต่างๆ ได้นำเทคนิค F.S.C ไปใช้อย่างแพร่หลาย สำหรับประเทศไทย เทคนิคนี้ เริ่มเข้ามามีบทบาทตั้งแต่ปี 2539 พอปี 2540 นพ.ทวีศักดิ์ นพเกษร (2541 : 25-35) ได้นำมาเผยแพร่ให้แก่วิทยากรเครือข่ายชุมชนเข้มแข็งของสำนักงานสถาบันราชภัฏในโครงการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชนซึ่งเป็นนโยบายระดับชาติในปัจจุบัน

* รองศาสตราจารย์ทางการศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่

กระบวนการประชุมเชิงปฏิบัติการ เพื่อ
สร้างอนาคตร่วมกัน มีหลักการดังนี้

1. เข้าใจ ปัจจัยองค์ประกอบ เหตุการณ์
ในอดีตที่มีผลต่อสภาพปัจจุบันและแนวโน้มที่มี
ผลกระทบต่ออนาคต

2. ทุกคนเห็นภาพรวมเป็นภาพเดียวกัน
เกิดวิสัยทัศน์ในอนาคตร่วมกันที่เต็มไปด้วยความ
หวังและพันธสัญญาร่วมกัน

3. ทุกคนเกิดความตระหนัก ได้แลกเปลี่ยน
แนวคิดใหม่ๆ ร่วมกัน เป็นการขยาย
เครือข่ายมีความสัมพันธ์ภาพที่ดี เข้าใจและเห็น
คุณค่าซึ่งกันและกันความคิดทุกอย่างอยู่ในสมอง
ของทุกคนและตระหนักว่าทุกคนลงเรือลำเดียวกัน
มีจุดหมายปลายทางร่วมกันมีแผนที่ชัดเจนร่วมกัน

บทบาทของผู้เข้าร่วมประชุม

1. เป็นผู้ค้นหาข้อมูล ให้ข้อมูล/ประสบ-
การณ์ วิเคราะห์/ประสบการณ์

2. ช่วยกันทำงานภายในกลุ่มตามที่ได้
รับมอบหมายให้ทันเวลาที่กำหนด

3. ช่วยกันสร้างภาพของอนาคตที่พึง
ปรารถนา

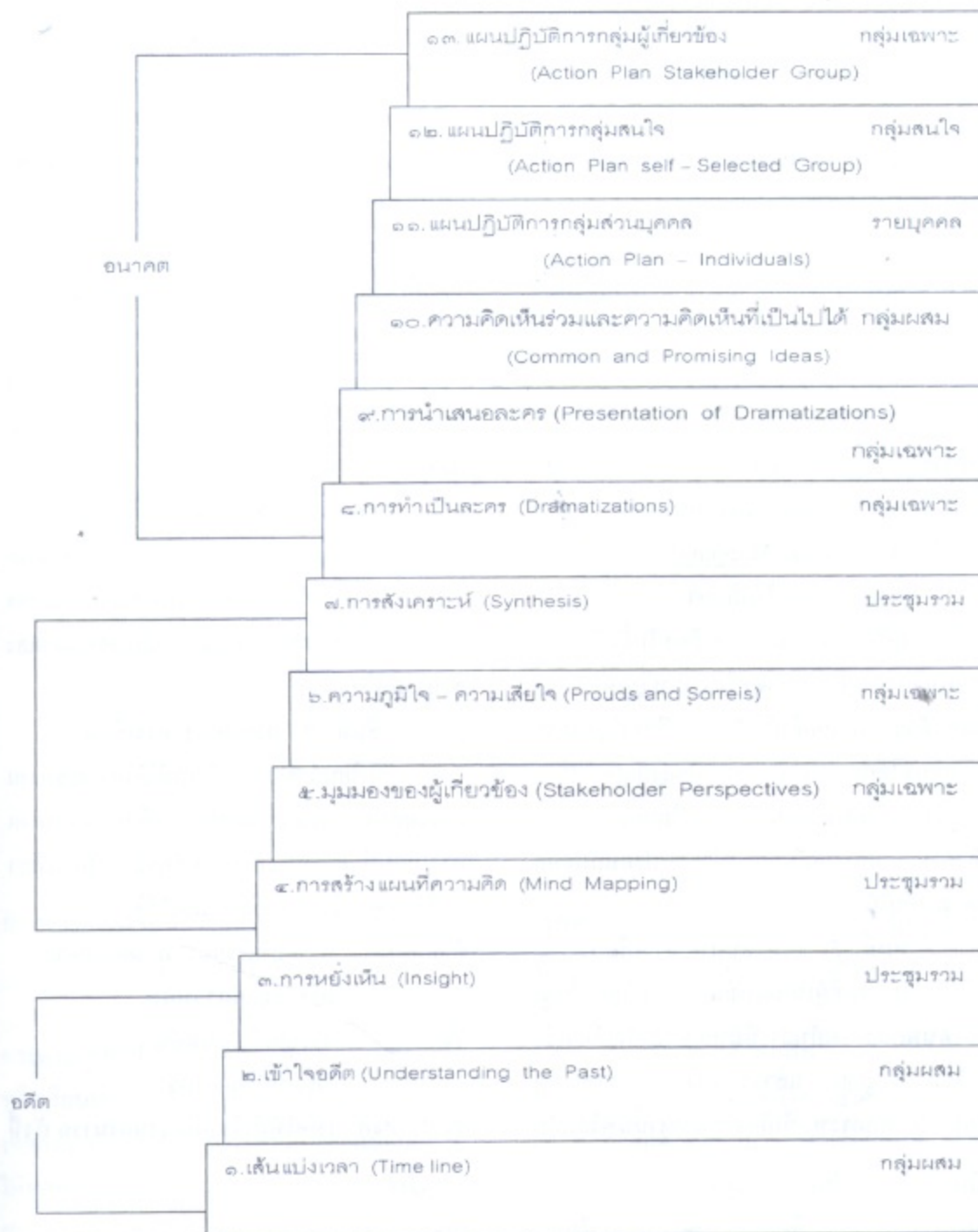
4. ค้นหา “ความคิดเห็นร่วม” ของกลุ่ม

5. ช่วยกันกำหนดกิจกรรมที่จะนำ “ความ
คิดเห็นร่วม” ไปสู่การปฏิบัติ

6. ในกลุ่มย่อยให้มีการแบ่งหน้าที่เป็น
ผู้นำสนทนา ผู้บันทึก ผู้ควบคุมเวลา ผู้ควบคุม
แผ่นพลิกโฆษณา และให้หมุนเวียนสลับเปลี่ยน
หน้าที่กันในแต่ละกิจกรรม

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ทวีศักดิ์ นพเกษร (2541
: 30) ได้เสนอกิจกรรมและขั้นตอนของการ
ประชุมเชิงปฏิบัติการไว้ดังแผนภูมิต่อไปนี้

ขั้นตอนการสอน

ขั้นที่ 1 การคาดหวัง

เป็นขั้นที่ผู้เรียนแสดงการคาดหวังว่าถ้าเรียนเรื่องนี้หรือวิชานี้แล้วจะได้หรืออยากได้ความรู้ ทักษะ เจตคติอะไรบ้าง

ขั้นที่ 2 รวบรวมคิด

ผู้เรียนรำลึกถึงความรู้ ทักษะ หรือประสบการณ์ที่เคยได้รับเกี่ยวกับวิชาหรือเรื่องที่กำลังจะเรียน

ขั้นที่ 3 ทุกข์ของผู้เรียน

ขั้นที่ผู้เรียนรำลึกถึงปัญหาเกี่ยวกับเรื่องที่กำลังจะเรียนที่เคยพบมาในอดีตและถ่ายทอดออกมาเป็นภาพพร้อมกับหลอมรวมบันทึกในรูปของแผนที่ความคิด (Mind Mapping)

ขั้นที่ 4 ต้นไม้ปัญหา

ผู้เรียนนำปัญหาต่างๆ ที่พบในขั้นที่ 3 มาร่วมกันวิเคราะห์หาสาเหตุหรือรากเหง้าของปัญหานั้นๆ ด้วย “เทคนิคต้นไม้” โดยเปรียบเทียบหรือความทุกข์ได้กับ “ใบไม้” สาเหตุของปัญหาเปรียบกับ “ราก” ตัวเสริมให้เกิดปัญหาเปรียบกับ “ลำต้น” “กิ่งก้าน” และผลลัพธ์ของปัญหาเปรียบกับดอกผล ของต้นไม้

ขั้นที่ 5 ละครคนละทางเลือก

เป็นขั้นที่ผู้เรียนแบ่งกลุ่มเลือกปัญหาที่กลุ่มของตนตกลงร่วมกันว่าเป็นปัญหาสำคัญต้องเร่งแก้ไขมา 1 ปัญหา แล้วร่วมกันวิเคราะห์หาสาเหตุที่แท้จริง ผลกระทบที่เกิดจากปัญหานั้นพร้อมกับ

คิดหาวิธีแก้ไขแล้วนำเสนอในรูปของละครใบ้

ขั้นที่ 6 สร้างวิสัยทัศน์

เป็นขั้นที่ผู้เรียนร่วมกันอภิปรายถึงแผนการเรียนรู้นั้นโดยแบ่งเป็นกลุ่มย่อยก่อนแล้วส่งตัวแทนของกลุ่มย่อนำแผนการเรียนเสนอหน้าชั้นเรียนสุดท้ายจึงสรุปเป็น “แผนการเรียนรู้ เรื่องนั้น” ร่วมกัน เพื่อเป็นสัญญาที่ทุกคนควรปฏิบัติให้ได้

ขั้นที่ 7 ปฏิบัติตามแผน

ขั้นนี้ผู้เรียนทุกคนจะดำเนินการเรียนรู้นั้นตามแผนการเรียนที่เขียนไว้ในขั้นที่ 6 ซึ่งเขียนปิดไว้ที่ผนังห้องเรียน

ขั้นที่ 8 สร้างองค์ความรู้

เป็นขั้นที่ผู้เรียนนำสาระการเรียนรู้ทั้งหมดที่ผ่านมาในขั้นที่ 7 สร้างเป็นชิ้นงาน (Folio) ที่แสดงการสังเคราะห์ความรู้มาเป็นชิ้นงานที่มีคุณค่าต่อตนเอง ส่วนรวมหรือประเทศชาติ

ขั้นที่ 9 ประเมินผลการเรียน

ผู้เรียนนำสาระการเรียนรู้ที่ได้รับ และชิ้นงานมาร่วมกันประเมินผลเพื่อเปรียบเทียบกับการคาดหวังในขั้นที่ 1 ว่าประสบความสำเร็จมากน้อยเพียงใด ให้ทุกคนเขียนประเมินตนเองไว้ด้วย

ตัวอย่าง การสอนด้วยกระบวนการสอน
สร้างอนาคตร่วมกัน

วิชา วรรณคดีแบบฉบับ
(ระดับปริญญาตรี)*

จุดประสงค์ เพื่อให้ผู้เรียนมีความสามารถ ดังนี้

*ผลงานวิจัย ปี พ.ศ. 2543 โดยใช้นักศึกษาจีน เอก ภาษาไทย คณะเอเชียแอฟริกา มหาวิทยาลัยภาษาต่างประเทศปักกิ่ง สาธารณรัฐประชาชนจีน เป็น กลุ่มตัวอย่าง

1. บอกระยะความรู้เกี่ยวกับวรรณคดีและวรรณกรรมที่เรียนมาในอดีตได้

2. วางแผนการเรียนรู้วรรณคดีแบบฉบับได้อย่างมีชีวิตชีวา

3. อ่านและวิเคราะห์ วิจารณ์ วรรณคดีแบบฉบับได้อย่างมีคุณภาพ

4. สังเคราะห์องค์ความรู้ที่เรียนเป็นชิ้นงานสร้างสรรค์ได้อย่างมีคุณค่า

ผังการวางแผนจัดกิจกรรม (บูรณาการแบบสอดแทรก)

กิจกรรมการเรียนการสอน

ขั้นที่ 1 การลาดหัว

ผู้เรียนเขียนความคาดหวังของคน ลงในกระดาษรูปหัวใจที่ได้รับแจกว่าตนคิดว่าเรียนวิชานี้หรือเรียนเรื่องนี้แล้วจะได้รับความรู้ ประสพการณ์ เจตคติและทักษะอะไรบ้าง เมื่อทุกคนเขียนเสร็จให้ผลัดกันยื่นอ่านให้เพื่อนๆ ฟังจากนั้นจึงให้นำกระดาษดังกล่าวไปติดบนกระดาษแผ่นใหญ่ที่ผนังห้องเรียน สุดท้ายของกิจกรรมให้ทุกคนร่วมอภิปราย เพื่อสรุปความคาดหวังของทุกคนเป็น

“จุดหมาย” ในการเรียนวิชานี้ของหมู่เรียน (ถือเป็นสัญญาที่ควรปฏิบัติจนถึงจุดหมายกันทุกคน)

ขั้นที่ 2 รำลึกอดีต

ให้ผู้เรียนทั้งหมดนั่งสมาธิโดยนั่งหลับตาแล้วรำลึกถึงอดีตที่ผ่านมาว่าตอนที่เรียนอยู่ ปี 1 ปี 2 ปี 3 จนกระทั่งมาเรียนอยู่ปี 4 นี้ ท่านมีความรู้เรื่องเกี่ยวกับวรรณคดีหรือวรรณกรรมในประเด็นอะไรบ้าง เช่น ความหมาย ลักษณะของหนังสือวรรณคดีคุณค่าและชื่อวรรณคดีที่

จำได้ให้เวลานัก 5 นาที จากนั้นให้ลืมนิดแล้ว
เขียนสิ่งที่นึกได้ลงในกระดาษเปล่าที่แจกให้

แล้วให้ทุกคนนำสาระที่เก็บได้ไปเขียนลงในช่อง
กระดาษแผ่นใหญ่ซึ่งติดอยู่ข้างผนังห้องดังภาพ

ความรู้ ประสบการณ์ เจตคติที่ได้จากการเรียนวรรณคดีไทย/วรรณกรรม			
ปี 2540	ปี 2541	ปี 2542	ปี 2543

สุดท้ายของกิจกรรมให้ผู้เรียนร่วมกัน
อภิปรายพร้อมสรุปเพื่อเข้าประเด็นต่อไปนี้

- ◆ ความหมายและลักษณะของ
วรรณคดีแบบฉบับ
- ◆ ความสำคัญ คุณค่า ของวรรณคดี /
วรรณกรรม
- ◆ ความรู้อื่นๆ ที่เกี่ยวกับวรรณคดี /
วรรณกรรม เช่น เนื้อหา ตัวละคร
แนวคิด ฯลฯ

แล้วเขียนสาระทั้งหมดลงกระดาษแผ่นใหญ่ ปิดฝา
ห้องไว้เตือนความจำ

ขั้นที่ 3 ทุกข์ของผู้เรียน

ผู้เรียนนั่งเป็นกลุ่มๆ ละ 4-6 คนให้ทุก
กลุ่มนั่งเป็นวงกลมแล้วหลับตาทำสมาธิ เพื่อ
รำลึกถึงปัญหาในการเรียนวรรณคดีและวรรณกรรม
เท่าที่พบในอดีตว่ามีปัญหาอะไรบ้าง จากนั้นให้
ถ่ายทอดปัญหาของตนเป็นภาพพร้อมระบายสี
ลงในกระดาษเปล่าที่แจกให้ เมื่อทุกคนในกลุ่ม
วาดภาพเสร็จจึงให้ผลัดกันเล่าปัญหาหรือความ
ทุกข์ของตนสู่เพื่อนๆ ฟัง โดยรูปภาพให้เพื่อนดูด้วย
เมื่อเล่าครบทุกคนแล้วจึงให้นำทุกภาพแปะลงใน
กระดาษแผ่นใหญ่เพื่อรวมปัญหาเป็นของกลุ่มให้

แต่ละกลุ่มตั้งชื่อกลุ่มพร้อมกับส่งตัวแทนออกมา
เล่าหน้าชั้นที่ละกลุ่ม เมื่อเล่าเสร็จจึงนำกระดาษ
นั้นไปติดไว้ที่ผนังห้องเรียนท้ายสุดของกิจกรรมนี้
ให้นักศึกษาทั้งหมดร่วมกันอภิปรายและสรุป
ปัญหาในการเรียนวรรณคดี และวรรณกรรมลง
บันทึกในแผนที่ความคิด (Mind Map) ติดไว้ที่
ผนังห้องเช่นกัน

ขั้นที่ 4 ดันไม้ปัญหา

ครูนำภาพต้นไม้ใหญ่ติดหน้าห้องเรียน
แล้วชวนผู้เรียนอภิปรายถึงธรรมชาติของต้นไม้
ตั้งแต่ ราก → ลำต้น → กิ่ง, ก้าน → ใบ → ดอก
→ ผล แล้วนำไปเปรียบเทียบกับปัญหาว่า
สาเหตุที่แท้จริงหรือรากเหง้าของแต่ละปัญหาคือ
อะไร ท้ายสุดของกิจกรรมนี้จะทราบว่ามีปัญหา
อะไรบ้าง และสาเหตุของแต่ละปัญหาคืออะไร
โดยแจกบัตรคำให้ผู้เรียนแต่ละกลุ่มเขียนชื่อปัญหา
(ใบ) สาเหตุของปัญหา (ราก) ตัวเสริมที่ทำให้
เกิดปัญหา (ลำต้น, กิ่ง, ก้าน) และผลลัพธ์ของ
ปัญหา (ดอก, ผล) แล้วนำไปวางตามส่วน
ประกอบของต้นไม้ดังกล่าวข้างต้น ท้ายสุดจึง
อภิปรายดูความถูกต้องอีกครั้งหนึ่ง

ขั้นที่ 5 ละครงคนแนะทางเลือก (สร้างปัจจุบัน)

แบ่งผู้เรียนเป็นกลุ่มๆ ให้แต่ละกลุ่มเลือกปัญหาที่ตนเองคิดว่ามีความสำคัญมากต้องรีบแก้ไขก่อนมา 1 ปัญหา (เอจากกิจกรรมขั้นที่ 4) แล้วร่วมกันคิดถึงสาเหตุของปัญหานั้น ผลกระทบที่เกิดจากปัญหานั้น พร้อมกับช่วยกันคิดหาวิธีแก้ไข แล้วนำเสนอหน้าชั้นเรียนในรูปของละครใบ้ 4 ฉาก คือ

- ฉาก 1 แสดงให้เห็นถึงปัญหา
(ภาพนิ่ง 2 นาที)
- ฉาก 2 แสดงสาเหตุของปัญหา
(เคลื่อนไหว 5 นาที)
- ฉาก 3 แสดงผลลัพธ์ของปัญหา
(ภาพนิ่ง 2 นาที)
- ฉาก 4 แสดงวิธีแก้ไข
(เคลื่อนไหว 5 นาที)

เมื่อแต่ละกลุ่มแสดงจบให้เพื่อนๆ กลุ่มอื่นทายว่าเป็นปัญหาอะไร มีสาเหตุจากอะไร ได้ผลลัพธ์อย่างไรและมีวิธีแก้ไขอย่างไร

ท้ายสุดของกิจกรรมให้ผู้เรียนร่วมกันสรุปว่ามีปัญหาอะไรบ้างที่เกี่ยวกับการเรียนวรรณคดี และมีวิธีแก้ไขอย่างไร

ขั้นที่ 6 สร้างวิสัยทัศน์

ให้ผู้เรียนแบ่งออกเป็นกลุ่มๆ จากนั้นจึงให้แต่ละกลุ่มร่วมกันอภิปรายถึงแนวทาง หรือวิธีการอ่านวรรณคดีให้ได้คุณค่าและประโยชน์ ว่าควรดำเนินการอ่านอย่างไร โดยใช้เวลา 20 นาที เมื่อหมดเวลาจึงให้แต่ละกลุ่มส่งตัวแทนนำผลการอภิปรายเสนอหน้าชั้นเรียนทั้งหมดร่วมกันสรุปเป็น

“วิธีอ่านวรรณคดีอย่างมีคุณค่า” แล้วเขียนบทสรุปปิดไว้ที่ผนังห้องเรียนเพื่อเป็นสัญญาที่ทุกคนควรปฏิบัติให้ได้

ขั้นที่ 7 ปฏิบัติตามแผน

ให้ผู้เรียนปฏิบัติตามการอ่านวรรณคดีแบบจับตามแผนการเรียนที่ร่วมกันกำหนดไว้ในขั้นที่ 6

ขั้นที่ 8 สร้างองค์ความรู้

เป็นกิจกรรมของผู้เรียนที่นำสาระการเรียนรู้ทั้งหมดที่ผ่านมาสร้างเป็นผลงาน 1 เรื่อง โดยนำสิ่งที่วิเคราะห์ได้จากกิจกรรมขั้นที่ 7 มาสังเคราะห์ในประเด็นหนึ่งให้เป็นรายงานหรือบทความที่น่าสนใจและมีคุณค่าแก่ผู้อ่านแล้วเขียนเป็นชิ้นงานสุดท้ายจึงให้ผู้เรียนแลกเปลี่ยนกันประเมินผล

ขั้นที่ 9 ประมวลผลการเรียน

ให้ผู้เรียนนำผลงานและชิ้นงานทุกชิ้น มาร่วมกันประเมินผลเพื่อเปรียบเทียบกับผลการคาดหวังในกิจกรรมขั้นที่ 1 ว่าประสบความสำเร็จมากน้อยเพียงใด ให้ทุกคนเขียนผลการประเมินตนเองไว้ด้วย

ผู้เขียนได้นำกระบวนการสอนสร้างอนาคตร่วมกันไปทดลองใช้กับนักศึกษาปีที่ 4 ซึ่งมีจำนวน 14 คน ทั้งหมดเป็นนักศึกษาเอกภาษาไทย คณะเอเชียอฟริกา มหาวิทยาลัยภาษาต่างประเทศ ปักกิ่ง สาธารณรัฐประชาชนจีน ระหว่างวันที่ 1 กันยายน 2543 ถึงวันที่ 10 มกราคม 2544 ซึ่งเป็นงานวิจัยที่ดำเนินการใน “โครงการแลกเปลี่ยน ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาและวัฒนธรรม ระหว่างมหาวิทยาลัยภาษาต่างประเทศปักกิ่งกับสถาบันราชภัฏเชียงใหม่” งานวิจัยนี้มีชื่อว่า “การพัฒนา กระบวนการสอนสร้างอนาคต

ร่วมกันสอนภาษาไทย โดยยึดผู้เรียนเป็นสำคัญ : กรณีศึกษาวิทยารณคดีแบบฉบับ” ผลการทดลอง ปรากฏว่ากระบวนการสอนสร้างอนาคตร่วมกัน เป็นกระบวนการสอนที่มีประสิทธิภาพสามารถ พัฒนาการเรียนรู้ให้ผู้เรียนได้มีผลสัมฤทธิ์ทาง การเรียนวิทยารณคดีแบบฉบับอยู่ในระดับดีมาก 10 คน คิดเป็นร้อยละ 71.43 และอยู่ในระดับดี 4 คน คิดเป็นร้อยละ 28.57 และกลุ่มประชากร ได้แสดงความคิดเห็นว่ากระบวนการสอนสร้าง อนาคตร่วมกันนี้เป็นวิธีสอนที่ดี เพราะเป็นการ เรียนที่มีชีวิตชีวา รู้สึกประทับใจ อยากให้นำไป เผยแพร่ในทุกระดับการศึกษาของสาธารณรัฐ ประชาชนจีน และในปีต่อมาผู้เขียน (2544) ได้นำกระบวนการสอนนี้มาใช้กับนักศึกษาระดับ ปริญญาโท หลักสูตรการวิจัยเพื่อพัฒนาท้องถิ่น มีจำนวน 24 คน ในภาคเรียนที่ 1 ปีการศึกษา 2544 โดยให้ชื่องานวิจัยว่า “การพัฒนากระบวนการ สอนสร้างอนาคตร่วมกันสอนภาษาไทยโดย ยึดผู้เรียนเป็นสำคัญ : กรณีศึกษาวิชาการอ่าน การเขียนที่มีประสิทธิภาพ” ผลการทดลอง ปรากฏว่าผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนวิชาการอ่าน การเขียนที่มีประสิทธิภาพอยู่ในระดับดีมาก 3 คน คิดเป็นร้อยละ 12.41 และอยู่ในระดับดี 21 คน คิดเป็นร้อยละ 87.59 และกลุ่มประชากรได้แสดง ความคิดเห็นว่ากระบวนการสอนที่ใช้นี้ทำให้ผู้ เรียนมีส่วนในกิจกรรมทุกขั้นตอนยังผลให้ผู้ เรียนเกิดทักษะในการอ่าน เขียนภาษาไทย

เพิ่มขึ้นมากเวลาเรียนก็สนุกสนานมีชีวิตชีวาดี และเมื่อไม่นานมานี้ผู้เขียนได้นำกระบวนการสอน สร้างอนาคตร่วมกันนี้ไปทดลองสอน “ทักษะการ เขียน” ให้กับนักเรียนระดับมัธยมศึกษาปีที่ 3 ของโรงเรียนทางดงรัฐราษฎร์อุปถัมภ์ อำเภอดง จังหวัดเชียงใหม่ ผลการวิจัยพบว่ากระบวนการ สอนสร้างอนาคตร่วมกันสามารถพัฒนาทักษะ การเขียนให้ทั้งนักเรียนที่เรียนเก่ง และนักเรียน ที่เรียนอ่อนและที่สำคัญก็คือกระบวนการสอนนี้ สามารถพัฒนาทักษะการเขียนให้นักเรียนที่เรียน อ่อนมีผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนมากกว่านักเรียนที่ เรียนเก่งอีกเลย

จากผลของการวิจัยดังกล่าวข้างต้นทำให้ ผู้เขียนมั่นใจว่ากระบวนการสอน “สร้างอนาคต ร่วมกัน” ที่พัฒนาขึ้นนี้เป็นกระบวนการสอนที่ สามารถพัฒนาการเรียนรู้ให้กับผู้เรียนได้อย่างมี ประสิทธิภาพ เมื่อพิจารณาขั้นตอนและกิจกรรม การเรียนการสอนแล้วจะเข้าลักษณะของการสอน โดยยึดผู้เรียนเป็นสำคัญเพราะเป็นกิจกรรมที่ เปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้คิดวางแผนการเรียนรู้ร่วมกัน ลงมือปฏิบัติการตามแผนที่ช่วยกันคิดร่วมกัน พร้อมทั้งยังส่งเสริมให้ผู้เรียนได้นำความรู้ไปใช้ ประโยชน์ในการสร้างชิ้นงานได้จริงทำให้ผู้เขียน แน่ใจว่ากระบวนการสอนนี้จะสามารถใช้จัด กิจกรรมการเรียนการสอนให้แก่เยาวชนทุกระดับ การศึกษาและทุกวิชาได้ด้วย

เอกสารอ้างอิง

- คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, สำนักงาน. (2540). แผนแห่งความหวังและอนาคตของชาติ : แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) กรุงเทพฯ : ศูนย์สภาพัฒนา
- _____. 2540. พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542. กรุงเทพฯ : บริษัทพริกหวานกราฟฟิค จำกัด.
- คณะกรรมการโครงการการศึกษาไทยในยุคโลกาภิวัตน์. 2541. จดหมายข่าวการศึกษาไทยในยุคโลกาภิวัตน์. 2 (6-2541) พฤศจิกายน 2541.
- คณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, สำนักงาน. 2542. แผนการวิจัยเพื่อใช้ในการวิเคราะห์ตรวจสอบโครงการวิจัยส่วนราชการและรัฐวิสาหกิจที่เสนอของบประมาณประจำปีตามมติคณะรัฐมนตรี สำหรับปีงบประมาณ 2544-2546. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- ทวีศักดิ์ นพเกษร. 2541. วิฤตสังคมไทย 2540 กับบทบาทวิทยาการกระบวนการมีส่วนร่วมเพื่อจัดเวทีประชาคม. กรุงเทพฯ : คณะอนุกรรมการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเพื่อเผชิญปัญหาวิฤต.
- ประเวศ วะสี. 2541. ปฏิรูปการศึกษา ยกเครื่องทางปัญญาทางรอดจากความหายนะ. กรุงเทพฯ : บริษัท เคสิดไทย.
- พุทธสมาคมแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์. 2539. ประมวลพระบรมราโชวาทด้านศาสนาและจริยธรรม. กรุงเทพฯ :ธรรมสภา.
- มูลนิธิสคศรี-สฤษดิ์วงศ์. 2541. สานปฏิรูป. 1 (15) : กรกฎาคม 2541.
- _____. 2542. สานปฏิรูป. 2 (17) : สิงหาคม 2542.
- สนธิ สัตโยภาส. 2544. การพัฒนากระบวนการสอน “สร้างอนาคตร่วมกัน” สอนภาษาไทยโดยยึดผู้เรียนเป็นสำคัญ. เชียงใหม่ : สถาบันราชภัฏเชียงใหม่. (2543, 2544, 2545).

